

Kopi fra DBC Webarkiv

Kopi af:

Steffen Harpsøe : Genbrug af middelalderens
håndskrifter : Da Ulfeldterne røg i Thotterne på
middelalderens pergamenter

Dette materiale er lagret i henhold til aftale mellem DBC og udgiveren.

www.dbc.dk

e-mail: dbc@dbc.dk

Genbrug af middelalderens håndskrifter

Da Ulfeldterne røg i Thotterne på middelalderens pergamenter

I tæt på 1200 år havde pergamentshåndskrifterne gået deres sejrsgang som bærere af en religiøs og kulturmæssig arv, men omkring år 1500 var det slut. Grundet nye teknikker og tankesæt blev en stor del af middelalderens bogkultur overflødig; klostre og kirker tømtes langsomt for kulturelle værdier. Til tider var det heldigvis for selve den historiske og kulturelle overleverings skyld, men for de store mængder af liturgiske håndskrifter betød det en fortsat eksistens som bogbind, fiskeindpakning, fyrværkerietuier eller vægudsmykning. Datidens genbrugssamfund gjorde den teologisk utidssvarende litteratur til en materiel ressource, der kunne anvendes til mange formål.

STEFFEN HARPSØE

Et af de 81 nyopdagede fragmenter. Der er tale om en kommenteret lovtekst inden for kanonisk ret – muligvis er det fra en udgave af værket *Liber extra*. Håndskriftet dateres til overgangen mellem det 13. og 14. århundrede. Læg mærke til de små hænder i marginerne, der peger på vigtige steder i teksten. *Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1611-30, særligt den tyske krig 1625-29: Pengeregnskab for Glückstadt. Foto Steffen Harpsøe.*

Langt størsteparten af de middelalderlige håndskrifter, der fandt alternativ anvendelse, endte deres dage som indbindingsmateriale. Kongens embedsmænd var fra reformationen og frem til ca. 1650 storforbrugere af gamle pergamentshåndskrifter, da det stive og slidstærke pergament var velegnet som bogbind om deres regnskaber til kongen kasse. Under dataregistrering af de militære regnskaber fra 15-1600-tallet i arkivfonden Reviderede Regnskaber har forfatteren i 2007 opdaget en del hidtil uregistrerede pergamentsfragmenter. Det er på baggrund af dette, der her fortælles om genbrug af middelalderens pergamentshåndskrifter samt gives nogle eksempler på de nyeste fund – og den noget spøjse titel vil også blive forklaret.

Trykkepressens revolution?

Der vil næppe være mange indsigelser, når man postulerer, at reformationen vendte op og ned på så vel åndsliv som Danmarks administrative sammensætning og magtstruktur. Når snakken falder på omvæltninger i bogkulturen, vil de fleste nok pege på opfindelsen af trykpressen som den afgørende faktor. Mens dette må siges at være sandt på lang sigt, så var det på kort sigt en anden sag. For at illustrere dette kan man blot se på, hvilke titler der dominerer blandt inkunablerne [bøger trykt før 1501]. Der var nemlig tale om bøger af religiøs tilsnit, hovedsageligt liturgiske bøger til brug ved ritualerne i den katolske kirke. Trykkevirksomhedens begrænsede indvirkning på bogkulturen herhjemme kan måske bedst illustreres med en lille anekdote.

Da Karl Rønnow i 1474 blev biskop af Odense, fik han hurtigt ved Christian 1.s mellemkomst paven tilladelse til at udstøde munkene fra Skt. Knuds Kloster af deres kannikeembeder ved domkapitlet. Årsagen skulle ifølge biskoppen være, at munkene havde en dårlig og forvirrende indflydelse på stiftets liturgi. Reelt var der dog tale om at skaffe plads til, at yngre medlemmer af den fynske adel kunne få sig nogle fede kannikepræbender. At forstøde munkene skulle hurtigt vise at være en dårlig idé. Det viste sig, at de var de eneste, der med deres skrivekunst havde sikret biskoppen mulighed for at lave et oplag af liturgisk ensrettede missaler, brevarier m.m. Derfor var Karl Rønnow nødsaget til i 1482 at tilkalde Johann Snell, en trykker fra Lübeck, for at trykke et brevarium. Under arbejdet fik Snell tilmed tid til at udgive Danmarks første trykte bog, *De Obsidione et Bello Rhodiano* af Guillelmus Caoursin, men det er en helt anden historie. Året efter fik Rønnow også trykt et missale. Selvom munkene fra Skt. Knuds blev genindsat i 1488, så er pointen stadig den samme. Nemlig at det ikke var de nye, gyldne muligheder i trykpressen, der fik Odense domkapitel til at anvende den, men manglen på kvalificerede skrivere – og, ikke mindst, det var stadig de samme bøger, der skulle produceres!

Som det nok anes, var religionen en af de drivende kræfter i den middelalderlige bogkultur, i alle fald hvis man måler på antallet af bøger per genre. Kigger man på fordelingen af overleverede håndskriftfragmenter, så udgør de liturgiske fragmenter ca. 60-65 % af materialet, hertil kommer ca. 7 % bibler og ca. 10 % teologiske skrifter. Selvfølgelig kan man ikke ukritisk tage fragmenterne som et retvisende udtryk for den emnemæssige sammensætning af bogkulturen, men sammenligner man med inventarier fra middelalderklostre, så finder man en lignende fordeling. Forklaringen på de liturgiske værkers dominans findes dog i bogsamlinger uden for videnscentre (klostre og domkapitler). Som minimum må hver sognekirke have haft en bibel og et missale samt en eller to andre liturgiske bøger. De liturgiske værker var de gejstliges værktøj til udførelsen af deres religiøse hverv, hvorfor individuelle gejstlige også har haft liturgiske skrifter i egne samlinger; dette kan vi se af deres testamenter. Tilmed var liturgien ikke statisk i tid, den udviklede sig. Hver biskop var ansvarlig for liturgien i deres stift, dermed var liturgien afhængig af en enkelt persons religiøse smag og præg. Derfor udvikledes liturgien også, ”opdateredes”

Et eksempel på hvor små fragmenterne, der brugtes til at forstærke syngerne på 1600-tallets regnskaber, kan være. Fragmentet måler kun 6 x 7 cm, mere er ikke påkrævet for at forstærke en enkelt syning. Den meget lille mængde sammenhængende tekst gør det svært at bestemme, hvad der er tale om. Muligvis en bibelkommentar eller kommenteret kanonisk ret fra 14. århundrede. Fundet i 2007. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Amtsturegnskaber; Amtsturegnskaber, ældre 1648-1891; Skivehus Jordebog 1661-63. Foto Steffen Harpsøe.

Fragmentet her er et typisk eksempel på et liturgisk håndskrift fra 1400-tallet anvendt som indbinding om et regnskab. Der er sandsynligvis tale om et antiphonale med musik til tidebønnerne. Fundet i 2007. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; Fæstningsregnskaber 1592-1799; Københavns Fortifikationsregnskab 1647-49. Foto Steffen Harpsøe.

Middelalderens liturgi

Liturgi: Den religiøse praksis der følges på givne dage, tidspunkter, højtider og ved særlige ceremonier. Liturgien var i den katolske middelalder ikke ensartet eller universel. Hvert stift og munkeorden havde deres egne traditioner for, hvilke salmer der skulle synges, og hvilke bibelpassager der skulle læses, hvilke helgener man fejrede, og hvorledes man forestod forskellige ritualer. Set på pan-europæisk plan var der ingen ensretning. Inden for hvert stift skulle liturgien dog være ensartet, og dette var stiftets biskops ansvar. Derfor skulle alle kirker i stiftet have enslydende missaler, brevarier og lignende liturgiske bøger.

Typer af liturgiske bøger:

Antiphonale: Bog indeholdende musikken til tidebønnerne

Brevarium: Tidebog, indeholder teksterne til de 7 tidebønner. Hovedsageligt Davids salmer, bibeltekster og tekster af kirkefædrene

Graduale: Bog med messens sange

Hymnarium: Samling af liturgiske hymner. Kan være særskilt eller indgå i tidebogen

Lectionarium: Samling af læsestykker til gudstjenesten

Missale: Messebog. Samling af bønner og læsestykker til messen (hovedgudstjenesten)

Psalterium: Bog med Davids salmer. Anvendtes til tidebønnerne.

om man vil. Nye versioner af de liturgiske værker erstattede de gamle, hvilket fik mængden af liturgiske skrifter til at vokse.

Unyttige og farlige bøger under reformationen

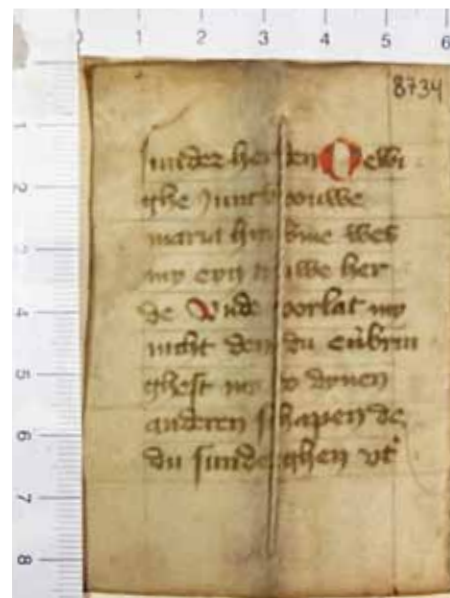
Ved reformationen blev den liturgiske praksis mildest talt vendt på hovedet, og de liturgiske bøger blev unødvendige og overflødige. Ligeledes blev også en del teologiske værker forældede, hvis de da ikke ligefrem blev til "farlig papistisk propaganda". Minimum 60% (måske så meget som 80%) af den eksisterende bogbestand blev med ét slag uønsket af den stående åndelige og samfundsmæssige dagsorden. Heldigvis levede man ikke dengang i en "brug-og-smid-væk" kultur, så man har ikke i stor stil ryddet ud og brændt de overflødige bøger. Vi må dog påregne en mindre beskæring af bogbestanden på grund af fanatiske protestantiske bogstormere; som det eksempelvis skete under Hans Tausens ophold i Viborg, kort før han blev udstødt af johannitterordenen i 1526. Dette var dog ikke normen, og bøgerne har i udbredt grad været ladet i fred. At statsmagten samtidig har betragtet en del af de katolske skrifter som "farlige", har tillige - i første omgang - reddet en del håndskrifter.

Allerede kort efter reformationen begyndte en indsamling af bøger, både af de "farlige" og de der måtte være interessante for Københavns Universitet. Således udstedte Christian 3. den

8. september 1537 en ordre til Lund stift, hvori det befales: "ath wij nw haffwæ af-ferdiget thenne breffuisere, oss elskelige mesther Jorghen Thormann, at skullæ omdraghe ower alt wor righe Dannemarck till allæ capiteller, closther och kirker ther at besigthighæ, forsamle och hidh til oss føræ hwess bögher, som findess och behoff giøres till thette liberia, som wij her agthæ ath vprættæ, dogh saa ath ther skall giøres twennæ register paa hwes bögher, han saa paa wore weghnæ anammendes wordher, desligeste paa hwess bögher, som igeen tilstædhe bliffwæ..." En indsamling der skulle komme til at stå på de næste mere end 100 år, og som vel er skyld i, at det reelle skæbnesår for danske middelalderbøger er 1728 med universitetsbibliotekets brand, og ikke reformationen i 1536. Parallelt med indsamlingen til universitetsbiblioteket foretog man også indsamlinger af "farlige" eller "unyttige" bøger. Over en del af dette arbejde findes der i Rigsarkivet en fortegnelse fra ca. 1537-39 over bøger henlagt i kister og tønder i Malmø og Lund, og det er en ganske anseelig mængde der nævnes på opgørelsen. En betragtelig del af dem er godt nok trykte bøger, bl.a. ikke mindre end 199 stk. af *Brevarium Lundense* og op mod 1000 stk. af *Historia Sancti Clementis*. Men det var ikke kun liturgiske og teologiske værker, der havde fundet vej til tønder og kister i Lund og Malmø; således også en del klassikere og velkendte værker fra oldtid og middelalder: Cicero, Plinius, Plutark, Sueton, Josephus, Orosius, Geoffrey af Monmouth, Gregor af Tours og den berygtede *Malleus Maleficarium*, samt ikke mindre end 14 inkunabler af Saxo. Hvad der var unyttigt eller farligt, afgang altså i høj grad af øjnene, der så, og en vurdering som "unyttig" kunne lige så vel skyldes fanatisk protestantisme som uvidenhed og manglende latinkundskaber.

Fragmenteringen

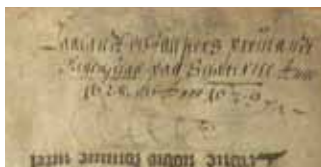
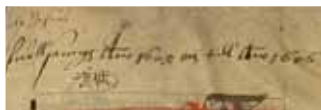
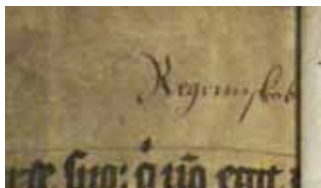
Mens der ganske logisk gjordes fordring på de "nyttige" bøger, så fandt de "unyttige" bøger også anvendelse i en udstrækning, hvor kongemagten gjorde krav på bøgerne. 15- og 1600-tallet var en tid, hvor regnskabsaflæggelsen for de kongelige embeder og deres tilliggender sattes i system, med deraf følgende central revision til følge. Mængden af regnskaber, der transporteredes fra rigets yderkanter til de fiskale hovedsæder, voksede derfor. Regnskaberne blev skrevet på løse ark af bød-

Et af de mere særprægede fragmenter, der blev fundet i 2007. Der er tale om et lille skrift på plattysk fra 15. århundrede indeholdende bønner til Jomfru Maria. Af tekstens layout fremgår tydeligt, at det kun 6 x 8,6 cm store fragment udgør en hel side – der er altså tale om en bønnebog i lommeformat. Rigsarkivet; *Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber, 1629-46, særligt krigen 1643-45: Jysk landkommissær Tønne Frises regnskab med bilag, for landfolket i Jylland*. Foto Steffen Harpsøe.

Efter reformationen sattes den statslige administration og skatteopkrævning mere og mere i system, og kongens behov for at føre kontrol med sine indtægter betød, at et stigende antal regnskaber revideredes i hovedstaden. Dette træsnit fra 1555 viser fogeder, der opkræver skat, hvilket der selvfølgelig skulle aflægges regnskab for. Efter Olaus Magnus: *Historia de gentibus Septentrionalibus*, bog 8, kapitel 27.

Et glimrende eksempel på, hvordan fragmenter kunne genbruges som indbinding igen og igen. Nederst på dette fragment ses påskrevet titlen på det regnskab, det sidder på – et proviantregnskab for 1628-29, mens der på fragmentets inderside ses påskrevet titlen for et tidligere regnskab for 1605-06. Selve fragmentet er et brevarium fra 1400-tallet. Fundet i 2007. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1611-30, særligt den tyske krig 1625-29: Lollandske proviantskriver Jacob Lauritzens regnskaber. Foto Steffen Harpsøe.

tepapir, der siden blev syet sammen. For at mindske sliddet på regnskaberne (særligt syngerne i ryggen var et svagt punkt) samt at holde de enkelte regnskaber pænt adskilt, bandt man dem normalt ind. Til dette formål var de middelalderlige pergamentfortrinlige. Pergament, der jo rent faktisk er meget tyndt læder, er ekstremt holdbart. De "unyttige" bøger blev skilt ad eller skåret op i mindre bidder for enten

helt at indbinde regnskaberne eller blot at forstærke syningerne i regnskabets ryg. Dette foregik lokalt men så sandelig også centralt. Således synes bl.a. Tøjhuset at have været storforbruger af indbindingspergament. Den 17. maj 1634 tilskrev Christian 4. således Lund stift, at de skulle sende gammelt munkepergament til Tøjhuset; 7 år senere, den 3. april 1641, var det Herrisvad Kloster i Skåne der stod for skud: ”Vider, efftersom der skall findes adskillige gamle Munkebøger ved Herritzvad Closter, som till intet nyttige ere; ville Vi Naadig, at I forbemeldte gamle Munkebøger skall offversende til Vort niversitet her i Vor Kiøbsted Kiøbenhafn, som Universitetet kunde være nyttige och tienelige, och hvilcke deraf intet duer skall paa Vort Tøyhuus leveris.” Det var dog ikke altid, at hvad kongen beordrede sendt ind slog til. I oktober 1607 måtte Tøjhuset ifølge deres egne regnskaber købe ”25 Arck pergament aff store Muncke Boger” af den københavnske bogtrykker Heinrich Wallkerch. Endvidere importerede statsapparatet også selv fra Hansestæderne. Men man genbrugte skam også de pergamentsomslag, som beklædte regnskaber, der ikke længere var brug for – altså kan et fragment have været ombundet flere regnskaber. Omkring 1650 var indbindingseventyret dog slut, der var ikke mere munkepergament tilbage, og samtidig var det blevet mere almindeligt at binde regnskaberne ind som rigtige bøger. Vi kan i alle fald konstatere på regnskabsmaterialet i arkiverne, at der efter dette tidspunkt er meget langt mellem fragmenterne.

Fragmenternes videre skæbne

Med indbindingen af regnskaberne og deres indsendelse til Rentekammeret skulle man tro, at de unyttige bøger var bevaret for eftertiden (om end i fragmentarisk form), men det var desværre ikke alle pergamenterne, der anvendtes som indbinding. Som nævnt ovenfor brugte også bogtrykkere pergamentet som indbinding for deres bøger, men andre anvendelsesmåder er også set. Eksempelvis som isolering i orgelpiber – i Compenius-orgelet, opstillet i Frederiksborg Slotskirke i 1617, fandt man således under restaurering fragmenter af et håndskrift lavet i Braunschweig omkring år 1300. Pergamenterne fandt dog også mindre glørværdig anvendelse. Skal man tro den fynske historiker Thomas Broder Bircherod (1661-1731), der omkring år 1700 skrev et værk, hvori han lamenterede pergamenternes skæbne, så blev de brugt til skoledrenge skriveøvelser, til at rulle garn op på, som kræmmerhuse til krydderier, som fiskeindpakning, som udsmykning eller til at lave legetøj af; og personligt løskøbte Bircherod selv 11 smukt illuminerede bibelsider i fuld folio format fra en bondes væg.

Læser man Bircherods svulstige latinske beskrivelse, får man det indtryk, at pergamentsfragmenterne nærmest flød i gaderne. Dette skyldes måske mere Bircherods passionerede skrivestil – tenderende til overdrivelse; han mener eksempelvis, at manuskripterne er blevet ”slaget”, at deres behandling er en ”skandale”, og på historikernes vegne udtaler han, at ”vore retfærdige anklager skal aldrig ophøre”. Det er da også fra Bircherod, at fortællingen om, at det ganske land, til dels Universitetsbiblioteket og især Odense by, støvsugedes for pergament i 1634, for at blive omdannet til fyrværkeri-etuier i anledning af den udvalgte prins Christians bryllup. Senere studier i regnskaberne fra brylluppet har dog vist, at

Arkivalier på Rigsarkivet:

Håndskriftsamlingen, XVIII. Ny række, Pergamentsfragmenter, Hans Schack

Reviderede Regnskaber, Amtstuerregnskaber, Amtsregnskaber, ældre 1648-1891, Antvotskov og Korsør Jordebogsregnskaber 1661-1663 og Skivehus jordebog 1661-1663

Reviderede regnskaber, Militære regnskaber, (flere arkivserier i denne samling, dog særligt:

Skånske krigskommissærers regnskaber)

Litteratur:

TORTZEN, CHR. GORM: ”Medieval Manuscript Fragments in Denmark” i Living Words & Luminous Pictures – medieval book culture in Denmark. red. Erik Petersen 1999

ABUKHANFUSA, KERSTIN: ”Mutilated Books – Wonderous leaves from Swedish bibliographical history.” Svenska Riksarkivet 2004

JØRGENSEN, ELLEN: ”Studier over danske middelalderlige Bog-samlinger” i Historisk Tidsskrift, 8. række, 4. bd. 1912-13

”Specialregistraturer: Middelalderlige håndskriftfragmenter: Aftagne fragmenter – omslag om lensregnskaber” ved ALBRECTSEN, ESBEN, Rigsarkivet 1976

Fragmenter på nettet:

Det Kgl. Biblioteks fragmenter online:

<http://www.kb.dk/da/nb/materialer/haandskrifter/HA/emss/flh.html>

Prof. Knud Ottosens hjemmeside om fragmenter og liturgi. Har nogle ganske fornuftige introduktionsvideoer om fragmenter, dog på engelsk: <http://www.liturgy.dk/default.asp>

Ottosens hjemmeside indeholder også en fortsættelse af Albrechtsens registrant.

Et eksempel på nogle af de meget smukt illuminerede fragmenter, der findes. Praksis i 1800-tallet i Rigsarkivet var, at man aftog alle større fragmenter, der enten indeholdt dansk historie eller var smukt illuminerede, og overdrog dem til Det Kgl. Bibliotek. Dette tysksprogede fragment med latinske hexametre fra en *Biblia Puperum* er dog ikke fra Rigsarkivet. Det er det eneste overlevende af de 11 fragmenter, Thomas Broder Bircherod reddede fra en bondegård omkring år 1700. Det Kgl. Bibliotek; Gl. Kgl. S. 1377.

langt størsteparten af det pergament, som pyroteknikerne anvendte, var indkøbt i Nordtyskland. Bircherods beskrivelser stemmer dog heller ikke overens med arkivernes bevis for, at der var knaphed på pergamenter allerede fra anden fjerdel af 1600-tallet. Han kan i alle fald ikke have oplevet det personligt, ... og dog. Hvis Bircherod har opholdt sig i København i begyndelsen af 1700-tallet, så kan den beskrevne (mis)brug af pergamenterne stamme fra en rentekammeroprydning, hvor størstedelen af regnskabsmaterialet fra før 1610 kasseredes. Fragmenterne er således

enten via skarndyngerne eller salg af de kasserede regnskaber som papirmasse kommet byens borgere i hænderne. En del af fragmenterne er således allerede på dette tidspunkt gået tabt. Ud over sådanne bevidste kassationer har tilværelsen på arkivernes hylder ikke været helt ufarlig, da tidligere tiders arkivarer i 1700- og 1800-tallet ikke altid havde den store veneration for indbindingernes arkivalske værdi. Fra både Danmark og Sverige kendes således eksempler på, hvordan arkivarer har skåret flot malede initialer ud af fragmenterne for at pynte på eget kontor. En del fragmenter er også gået os af hænde ved arkivudvekslinger, som eksempelvis de omslag der sidder på regnskaberne fra de norske len og amter, som udveksledes med Norge i 1851.

Langt størstedelen af de fragmenter, vi ved er gået tabt, har dog siddet rundt om den lokale genpart af regnskaberne. Det var nemlig ikke kun de regnskaber, der indsendtes til centraladministrationen til revision, man bandt ind. Regnskaberne udførtes i to eksemplarer, hvoraf det ene forblev, hvor det var aflagt, det være sig et len, slot, toldsted, gods osv. Her opbevaredes det under ringere kår end i rentekammeret, og tidens tand, mus, fugt, brand og kassation grundet pladmangel, uvidenhed eller ligegyldighed gjorde langsomt men sikkert sit indhug i disse regnskaber, således at kun ganske få er bevaret i dag.

Forskningsmuligheder

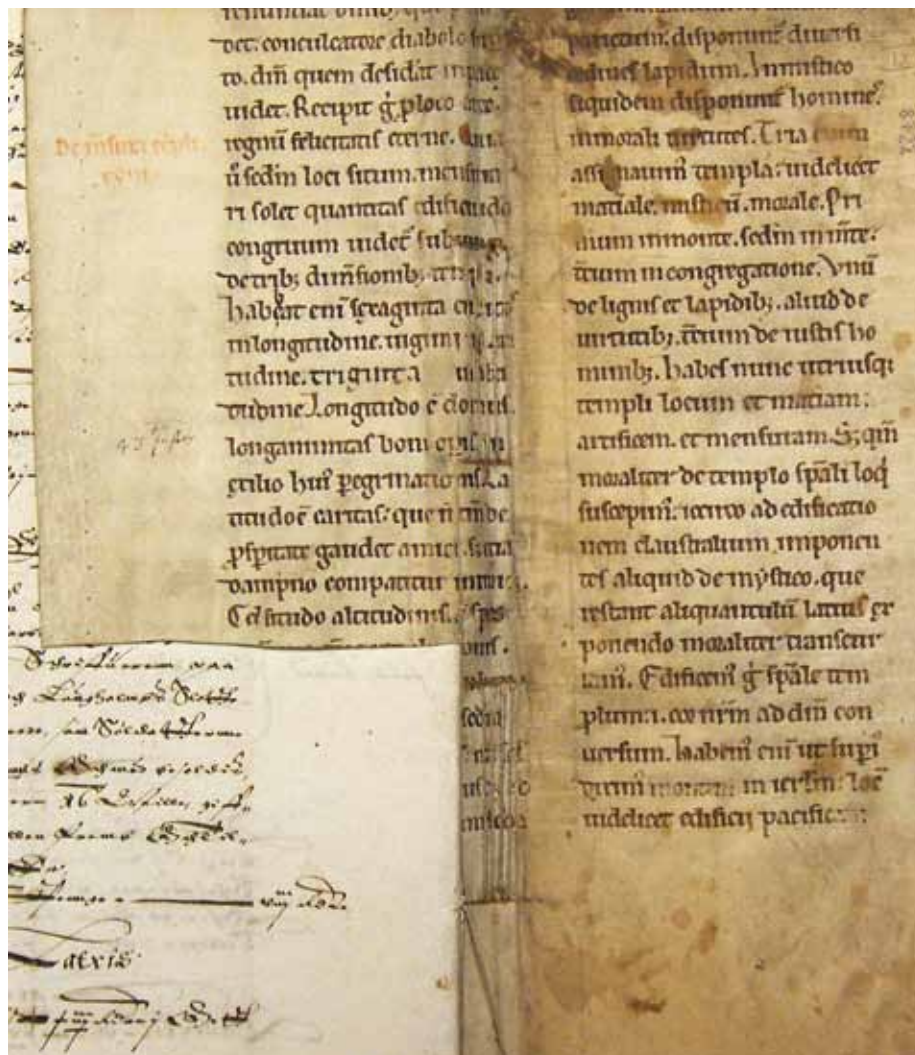
Hvilken viden kan vi så hive ud af de fragmenter, som vi har overleveret til i dag? Enkelte gange kan man være så heldig, at fragmentet i sig selv indeholder en hidtil ukendt tekst, en bid af en kronike eller lignende opsigtsvækkende fund. Et næsten utopisk håb, men der er tidligere fundet eksempelvis diplombreve og fragmenter af Saxo. Jævnfør den tidligere nævnte fordeling af tekster i fragmenterne, så er der dog meget langt mellem disse tilfælde; langt størsteparten er jo liturgiske skrifter. Dermed ikke sagt at disse fragmenter ikke kan bidrage med noget – det drejer sig blot om at stille de rigtige spørgsmål. Således kan de ældste fragmenter fra 1000-tallet (dem har vi ikke mange af) bidrage til missionshistorien, da nævnelser af særlige helgener kan fortælle os, hvorfra missionsindsatsen kom. Så er der de liturgiske studier i sig selv; når det er muligt at stedfæste et håndskrift til et særligt stift, kan det fortælle os noget om liturgien i stiftet – noget som vi faktisk ikke ved særligt meget om. De mange hymnariet og antiphonaler med sange og noder giver os et indblik i middelalderens kirkemusik. Dertil kommer selve studiet af den middelalderlige bogkultur og bogbestand.

Et centralt element, når man forsker i fragmenter, er at få bestemt håndskriftets primære proveniens – altså hvor det stammer fra. Til tider kan dette gøres ved sammenligning med kendte håndskrifter, eller det kan udledes af fragmentets tekst. Oftest må man dog foretage kvalificerede gættelser, og her hjælper det at fastslå den sekundære proveniens – hvor håndskriftet er blevet ombundet regnskabet. Den sekundære proveniens kan ofte give et tip om, hvor håndskriftet kommer fra, særligt hvis det er ombundet et regnskab for et klosterlen. Det kan dog være svært at bestemme den sekundære proveniens, da regnskaberne nogle gange først blev indbundet på revisionsstedet og ikke lokalt. Det er dog ofte givtigt at forfølge den sekundære proveniens, hvad enten den knytter sig til et sted eller navngivne personer – og det er da også

Et eksempel på, hvordan man tidligere klippede smukke initialer ud af fragmenterne og brugte dem som udsmykning. Eksemplet er dog fra Sverige, hvor dette B hører hjemme i en bibel fra 1100-tallet. Det er siden lykkedes de svenske forskere at føre initialen sammen med sit "moderhåndskrift". Gengivet efter Kerstin Abukhanfusa: "Mutilated Books – Wonderful leaves from Swedish bibliographical history".

Et dansk eksempel på, hvordan der senere er foretaget udskæringer i nogle af fragmenterne. Vi kan selvfølgelig ikke vide, hvad der er skåret ud eller hvorfor. Det kan være et initial, en tegning i marginen, eller måske har man brugt udskæringen til at forstærke ryggen på et andet regnskab. Selve fragmentet er et teologisk skrift fra 1. halvdel af det 13. århundrede, muligvis Josephus Latinus' skrift "Om templets dimensioner". Fundet i 2007. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1629-46, særligt krigen 1643-45: Skånske krigskommissærers regnskaber med bilag. Foto Steffen Harpsøe.

den sekundære proveniens, der har lagt navn til artiklens lidt underlige titel. Blandt de ny-opdagne fragmenter er der en betydelig del, der er ombundet regnskaber for de skånske krigskommissærer i perioden 1625-47. Blandt krigskommissærerne på det tidspunkt var Tage Thott til Eriksholm samt Christoffer Ulfeldt til Svenstrup og hans bror Knud Ulfeldt. Disse personer havde udstrakte besiddelser i Skåne, hvoraf nogle var nedlagte klostre – Tage Thott ejede bl.a. Börringe Kloster. Endvidere havde de alle tilknytning til Malmøhus. Det var disse herrer, som var ansvarlige for aflæggelsen af regnskaberne for den militære forvaltning, og dermed også ansvarlige for regnskaberne indbinding. Måske kommer fragmenterne fra nogle af deres besiddelser?

De nye fund

Som omtalt i indledningen blev der i 2007 fundet en mængde hidtil uregistrerede fragmenter. Fundene blev gjort under den omfattende dataregistrering af alle Rigs-

arkivets samlinger, som forberedelse til flytningen af arkivalierne til det nye magasin på Kalvebod Brygge i København. Det drejer sig om 81 fragmenter i de militære regnskaber, samt delvis i de ældre amtstuerregnskaber. Der er grundet strukturen i arbejdsopgaverne under arbejdet med dataregistreringen kun foretaget en summarisk registrering. Endvidere er der opdaget ca. 50 mindre fragmenter i *Håndskriftsamlingen, XVIII. Ny række, pergamentsfragmenter fra Hans Schack* samt nogle fragmenter i Peder Oxes privatarkiv; disse er endnu ikke registreret. Typerne af fragmenter fordeler sig nogenlunde som for fragmenterne generelt, altså en klar overvægt af liturgiske skrifter. På billederne i artiklen ses eksempler på nogle af de fundne fragmenter, dog er billedsammensætningen ikke repræsentativ for fordelingen af håndskrifter, da jeg forsøger at vise de vidt forskellige typer af fragmenter, der findes. Særligt skal to fragmenter dog fremhæves, da de er specielt interessante.

Det flamske fragment

Dette fragment er ikke alene det ældste af de nyopdagede, men det lader sig heller ikke umiddelbart kategorisere. Fragmentet måler 318x32 mm og dækker kun lige

Et eksempel på nogle af de værker, som man ikke forstår er blevet fundet "unyttige" og skåret op. I dette tilfælde må det skyldes uvidenhed eller ligegyldighed. Hvorfor ville man ellers bruge et håndskrift af Aristoteles *Etik* med gloser fra 2. halvdel af 1300-tallet som indbinding? Fundet i 2007. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; Fæstningsregnskaber 1592-1799; Københavns forfiktationsregnskab 1652-54; Regnskab for indkomne penge 1652. Foto Steffen Harpsøe.

Det ældste af de fragmenter, der blev fundet i 2007. Det drejer sig om et skrift om helgener fra begyndelsen af 12. århundrede – måske så tidligt som slutningen af 1000-tallet. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1645-61, særligt krigene 1667-61: Skånske landkommissærers regnskaber med bilag og antegnelser. Foto Steffen Harpsøe.

ryggen af den skånske landkommissærs regnskab for 1647-48. Det er en tilskæring af en side, således at kun toppen af siden er bevaret. Vi har altså kun overskrifterne – 7 ord i alt! Da hele 5 af ordene er med kapitæler [store bogstaver], som traditionelt ikke udviklede sig så meget som minusklerne [små bogstaver], så er håndskriftets palæografiske [videnskab om håndskrift] dateringsgrundlag lidt spinkelt, men det er sandsynligvis fra 12. århundrede, måske 2. halvdel af 1000-tallet. Hvad angår kategoriseringen, så gør det, at vi kun har to overskrifter, det selvfølgelig svært. På den ene side læses *Epistolae Sancti Cypriani: ad plebem [cartaginensem]* og på den anden *Aldegunde Virginis* = *Sankt Cyprianus prædiken til kartagerne og Jomfru Aldegunde*. Cyprianus er en relativt velkendt kirkefader (ca. 220-258, biskop i Kartago) og almindelig helgen, der dyrkedes mange steder. Den hellige Aldegunde derimod er ikke særlig udbredt, og da slet ikke i Danmark. Aldegunde af Maubeuge (ca. 630-684) var af kongelig frankisk slægt, og hendes far var hertug af Lorraine og greve af Hainault. Hendes helgenlegende fortæller, at hun flygtede fra et ægteskab med en engelsk prins og grundlagde et kloster, hvor hun blev abedisse. I øvrigt tælles begge hendes forældre, den ene af hendes søstre og dennes mand samt deres børn blandt de hellige. Hun tilhørte altså et dynasti af helgener, der alle er knyttet til den flamske fyrsteslægt. Hendes kult var naturligt nok udbredt i Flandern og Valonien, men ikke andre steder.

Sammenstillingen af de to helgener er det, der gør håndskriftet specielt. Når flere helgener optræder efter hinanden i samme værk, er der sædvanligvis tale om helgener, der dyrkedes inden for samme stift eller religiøse orden. De var typisk opstillet efter deres helgendag, sådan at der kunne læses op fra dem i datorækkefølge. Men Adelgundes helgendag er 30. januar, og Cyprianus har 16. september som sin mærkedag. Der er alt for langt mellem deres dage til, at de skulle dele samme pergamentsblad i en bog. Det eneste, der forener de to helgener, er, at de begge er skytshelgener mod sygdomme; Cyprianus mod pest og Adelgunde mod børnesygdomme, sår, feber øjensygdomme og pludselig død. Såfremt der er tale om en sammenstilling af helgener baseret på deres værneområde, så vil det i sig selv være bemærkelsesværdigt, for det er en måde at organisere et værk på, som der ikke kendes andre eksempler på fra den del af middelalderen, hvor teksten dateres til. Og hvordan er et håndskrift med udpræget tilknytning til Flandern så kommet til Danmark?

Muligheden er selvfølgelig, at pergamentet er indkøbt fra Tyskland i 1600-tallet, men givet den særlig flamske helgen kombineret med dateringen, er det mere nærliggende at kigge på dansk-flamske forbindelser. En mulighed, om end lidt tidlig, er Knud den Helliges dronning Edel, der var datter af hertugen af Flandern. Hun kom til Danmark i 1080-81 og havde sikkert både en personlig skriftefader og nogle religiøse bøger med sig. Måske fik hun dem ikke med hjem efter mordet på Knud? En anden mulighed er Ribe-biskoppen Helias (biskop 1142-1162), der flygtede fra Flandern i kølvandet på mordet på Karl den Gode i 1127; Karl var som bekendt hertug af Flandern og Knud den Helliges søn. Med Helias etableret i bispesædet i Ribe var der åbnet for udveksling af bøger og klerke fra Flandern, og vi ved med sikkerhed, at Helias hentede mindst en udlænding (sikkert flamlænding) til sin administration. Helias selv har sikkert også haft nogle bøger med sig herop.

Tidsmæssigt passer dette meget godt med dateringen af fragmentet, og det kunne være interessant at finde ud af, hvilke helgener der dyrkedes i Ribe stift under Helias, samt om de har efterladt sig spor i liturgien.

Det hebraiske fragment

Det andet interessante fragment er endnu mere bemærkelsesværdigt, da det er på hebraisk – noget der kun ses yderst sjældent. Der er tale om en del af det gamle testamente, navnlig Jeremias bog, kapitel 27, vers 5-10 og 12-16 (vers 11 har været nederst på siden, den bortrevne del). Ifølge pensioneret professor Knud Ottosen

Et af de mest unikke fragmenter opdaget i 2007 – måske endda blandt alle Rigsarkivets fragmenter. Der er tale om et stykke af det gamle testamente på hebraisk fra 1400-tallet. Måske har det været gennem hænderne på reformatoren Hans Tausen (1494-1561), der var den første lektor i hebraisk ved Københavns Universitet. Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1611-30, særligt den tyske krig 1625-29; Lolland-Falsterske mønsterskriver Søren Christensens regnskaber. Foto Steffen Harpsøe. Maleri af ukendt kunstner, 1579. Gengivet efter Svend Cedergreen Bech: "Politikens Danmarkshistorie, bd. 6 – Reformation og Renæssance", 1963.

Middelalderens håndskrifter, der jo leverede indbindingsmaterialet til renæssancens regnskaber, er vidt kendt og skattet for sine smukt illuminerede initialer. Men 1600-tallets regnskaber stod så sandelig ikke tilbage for deres indpakning, hvad angår kaligrafisk komplicerede begyndelsesbogstaver. Regnskaberne indeholder også sin del af kunstneriske indslag. Det kaligrafiske M, der ses her, hører ikke engang til de mest kunstfærdige initialer, som regnskaberne byder på. Fra samme regnskab som det hebraiske fragment er ombundet. *Rigsarkivet; Reviderede Regnskaber, Militære Regnskaber; 1611-30, særligt den tyske krig 1625-29: Lolland-Falsterske mønsterskriver Søren Christensens regnskaber. Foto Steffen Harpsøe.*

og hans tidligere kolleger på Århus Universitet, der har været så venlige at identificere og datere fragmentet, er håndskriftet sandsynligvis fra 1400-tallets 2. halvdel og stammer fra Centraleuropa. Fragmentet er ombundet et af den Lolland-Falsterske mønsterskriver Søren Christensens regnskaber for perioden 1625-29, men Lolland eller Falster er næppe den primære proveniens for fragmentet. Hvad angik den højere lærdom, så var der meget få, der kunne hebraisk i senmiddelalderens

Danmark, og de sydlige øer har så vidt vides ikke været hjemsted for nogle af dem. Derfor er det nok mere sandsynligt, at regnskabet er bundet ind ved revisionen i København. Det er først omkring reformationen, at vi kan påvise hebraisk-kyndige personer herhjemme. Vi ved, at Hans Tausen som ung johannittermunk studerede hebraisk ved universiteterne i Löwen og Wittenberg, og i 1537 blev han den første lektor i hebraisk ved Københavns Universitet. Vi ved også, at han i 1535 udgav en oversættelse af de 5 Mosebøger fra hebraisk til dansk. Tausen har altså haft et eksemplar af det Gamle Testamente på hebraisk hos sig i København. Muligheden er, at dette fragment stammer fra Tausens bibel, men der var også andre, der lå inde med hebraiske bibler på den tid. Hans Mikkelsen og Christian Pedersen havde begge oversat og udgivet det nye testamente i henholdsvis 1524 og 1529 samt 1531. Men ville sådanne lærde mænd give deres skattede hebraiske bibler fra sig? Næppe. I stedet kan fragmentet stamme fra det undervisningsmiljø, der har været omkring Tausen efter 1537. Spørgsmålet er dog stadig, hvordan et sådant skrift kunne blive vurderet ”unyttigt”. Med mindre skaden i bunden af fragmentet er sket før det blev til indbinding, i så fald er biblen blevet kasseret på grund af, at læsbarheden var ødelagt.

Et spinkelt håb for fremtiden

Jeg håber, at ovenstående to eksempler viser, hvad der potentielt kan gemme sig i de middelalderlige fragmenter. Pt. er der registreret ca. 8.500 fragmenter i Rigsarkivet og 3.500 på Det Kgl. Bibliotek. Man skal næppe regne med den store tilvækst, da man har gennemgået stort set alle arkivfonde fra før 1650. Til gengæld er der masser opdagelser at gøre i de fragmenter, der endnu er uidentificerede, og dem er der en del af i Rigsarkivets samlinger. Samtidig er Landsarkiverne for Fyn og Nørrejylland i gang med at dataregistriere deres samlinger, det kan være, der dukker noget op her. Og, man kan jo altid håbe, at det er noget opsigtsvækkende og interessant.

Steffen Harpsøe er historiker, arkivar ved Rigsarkivet og redaktør af Siden Saxo